

La geografia i la toponímia de Mallorca i la Marina (valenciana)

VICENÇ M. ROSSELLÓ I VERGER
UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

Aquestes notes van arrencar d'un prejudici o, si voleu, d'una hipòtesi de treball: les afinitats entre les Illes i La Marina havien de ser quelcom més que paisatgístiques, muntanyam subbètic i prebètic, litologia i relleu calcari, vegetació termomediterrània (i diànica)... i també culturals. Amb unes antipares optimistes i comprensives, qui cerca troba. Tanmateix, vull ser equànime i us contaré la veritat.

1. Marina: concepte i aplicació

El mot *marina* és referit sempre a un espai litoral, una faixa de terra –més ampla com més planera– que fa costat a la mar i en sofreix la influència, no sols geomòrfica sinó també florística i humana. Dit d'una altra manera, les marines són de relleu més tost accessible, cobertes de vegetació estricta de màquia, de terra no gaire fèrtil i... obertes als desembarcs piràtics, cosa que en justificà un poblament especial i poc escampat.

La Marina valenciana designa una doble comarca oficiosa, amb l'enganyós determinatiu de *Baixa* i *Alta* (seria justificable *Meridional* i *Septentrional*) que correspon a la denominació històrica i popular de La Marina, per excel·lència i El Marquesat, capitalitzats per la Vila Joiosa i Dénia, respectivament. Ara i ací ens referirem a ambdues demarcacions unificades i als seus 51 municipis, de vegades molt esquifits, que totalitzen 1.334 km².

A les Balears (Mallorca) conviuen encara dos conceptes i dues designacions, una toponímica (*[sa] Marina*) i una altra genèrica (*marina, una marina, sa marina d'en Monjo, tenc un tros de marina...*), que cal matisar. Sa Marina per excel·lència (de vegades sense article) s'aplica ara a les plataformes carbonàtiques miocèniques que formen tota l'orla de migjorn,

sud-est i nord de Mallorca.¹ La seua constitució lítica, la migrada precipitació que reben no donen més que per a una conror pobla i alguna ramaderia menor. Altrament els perills de la mar, testimoniats per la cintura de torres, talaies i «guàrdies secretes», n'allunyaven el poblament dispers. «Marina, qui no hi duu, no dina» és una dita tòpica que ens pot servir per a passar al significat genèric.

La percepció actual de la paraula *marina* té un fort tombant fitogeogràfic, gairebé equivalent a 'garriga'. Una formació vegetal espontània caracteritzada fisionòmicament pels pins d'Alep, els ullastres i les mates llenstriscles, ve a coincidir aproximadament amb l'*Oleoceanion* dels geobotànics. No cal dir que la distància del poble o de la vila i l'horitzó marí augmenten la precisió del mot marina: és la recialla de la inseguretada antiga.

2. El pont de la mar blava

Jacint Verdager, amb una clarividència més geològica que geogràfica, molt abans dels primers estudis tectònics, va albirar l'afinitat de les terres dels promontoris bètics i les serralades baleàriques:

«A la vora vora de la mar, on vigila
Montgó, els peus a l'aigua i als núvols, el front,
omplia una verge son cànter d'argila,
mirant-se en la font.
Son peu de petxina rellisca en la molta,
i a trossos el cànter s'enfonsa rodant.
Tres eren els testos, tres foren les illes;
i, al veure-les ara volgudes pel sol,
les crida a sos braços la terra per filles,
la mar se les vol».

«Balada de Mallorca», *L'Atlàntida* (1877)

La «mar blava» fa un pont a ambdós costats de la mànega mediterrània que permet l'intercanvi de tot tipus. Des del regne de Dènia als contrabandistes i mariners del segle passat, hi ha hagut segles de comunicació en llengua comuna. Els transplantaments de població tampoc han mancat. Cal suposar que n'hi hagué en els dos sentits –sobretot a Eivissa–, però els més considerables i coneguts (COSTA 1977-78; MAS i MONJO 2001) foren els repoblaments postmoriscs realitzats el segle XVII amb centenars de famílies mallorquines del centre i migjorn de l'illa que anaren a raure als pobles de La Marina que havien romangut sense mà d'obra.

Seria qüestió de fer una recerca etnogràfica aprofundida, però sense arribar-hi, hom pot adonar-se de trets personalíssims que demostren els contactes antropològics, com són els molins de vent de Xàbia (documentats els 1550), Pedreguer i Teulada, l'obra de *marès* o

¹ Durant el segle XIV la documentació es refereix –en termes de poblament escàs– a una àrea extensíssima que comprenia, de més a més dels municipis litorals de Lluçmajor a Artà, els interiors de Castelltig (Algaida), Montuiri, Porreres, Petra i Sant Joan. S'hi inclouen totes les viles fundades el 1300. (AHM, *Lletres comunes*, 1348, f. 26).

tosca, les construccions de pedra seca i barraques —«mollons»—de les Planes (ZURRIAGA 1990), el «recapte» o la «fava pelà» ('fava parada') dins la gastronomia... Tot això sense entrar al terreny de la llengua, que ja ha estudiat Colomina (1985 i 1991), els influxos mutus de la qual depassen de molt el rebregat exemple de Tàrbena i el seu subdialecte «salat». Malgrat tractar-se d'un dialecte del català oriental, l'eivissenc presenta un nombre important de mots paral·lels al valencià que no tots són arcaïsmes, sinó el resultat d'unes relacions facilitades per la situació geogràfica: dacsà, pebrassos, pebrera, jupetí, pallola, emprar ('manllevar'), abellir, dalla, defendre, etc. (VENY 1977). Òbviament haurem de pensar que els contactes humans foren més intensos del que habitualment s'ha considerat.

El fogatge de 1381 (IVARS 1995) reporta a Dénia dos Jacme Mallorquí, Guillem d'Iviça, Miquela d'Iviça i Miquel d'Iviça; i a Xàbia un Johan d'Iviça i Na Mallorquina —que casualment era «miserable», etc. El morabatí de 1403 confirma els assidus contactes: Francesca d'Iviça, Mateu d'Iviça, Na Mallorquina —altre cop—, en Johan d'Iviça i en Miquel d'Iviça... Ara trobem un barranc *de Mallorquí* a la Vall d'Ebo.

Els cognoms actuals dels pobles de La Marina denoten una fortíssima interferència mallorquina —i probablement eivissenca— que transcendeix amplament els episodis documentats del repoblament de la Vall de Gallinera, Tàrbena, Llíber, Xaló, etc. (COSTA 1977-78) fins assolir un caràcter general. L'anàlisi dels *Quinque libri* que s'ha fet sistemàticament (MAS i MONJO 2001) m'excusen de reincidir-hi. Qualsevol mallorquí, en pegar un volt per la comarca, se n'adona tot d'una.

Concretant, però, a la toponomàstica, la cosa no és tan cridanera, ni de molt. Hom ensuma que els nouvinguts eren massa desgraciats per a poder canviar la nomenclatura corrent... Les fonts que he manejat són bàsicament el recull fet *ex-professo* per a l'*Atlas Toponímic Valencià* a escala 1/10.000,² i algunes publicacions sobre termes municipals concrets, sobretot el modèlic treball de Joan Ivars, que són citades a la bibliografia.

En la tasca comparativa em cenyiré a Mallorca, perquè encara que Menorca, la conec prou, la meua informació toponímica n'és de segona mà, i a les Pitiüses, no gose immiscir-m'hi. Les fonts per a l'illa major són, a banda una intensa vivència i anys de recorregut i estudi, l'*Índex toponímic* del Mapa de Mallorca a 1/25.000 de la Gran Enciclopèdia de Mallorca i el *Corpus de Toponímia de Mallorca* (1963-1972) de J. Mascaró.

3. Topònims genèrics paral·lels

He pellucat una trentena de topònims marinenecs que podem qualificar de genèrics, però que sonen com a més habituals per un català de Mallorca. Maldaré per classificar-los un poc. El grup més nombrós correspon a les **geoformes** que evoquen la germanor dels detalls del relleu (reitere que tots els topònims es troben a Mallorca amb el mateix sentit i idèntica pronúncia): l'Arenal (Xàbia i Dénia); el Cocó d'en Campús (Vall de Laguar), l'Alcocó (la Vila Joiosa), Cocons (Vall d'Ebo); la Coma (Alcanalí, Bolulla, Poblenu, Senja i Teulada), les Comes (Alcanalí, Pego, Teulada), la Cometa (Poblenu i Teulada), les Cometes (Calp); la Costera (Alcanalí, Senja i Xaló), les Costeres (Sanet i Negrals); platja de la

² He de regraciar Aigües Vives Pérez Piquer per haver-me tramés el llistat informàtic dels topònims de La Marina, en la confecció del qual han intervingut diversos enquestadors.

Fossa (Calp); penya del Migdia (Benigembla, Orba i Pego), tossal del Migdia (Poblenou); tossal de Montagut (la Nucia); la Pedrissa (Benissa); els Pixadors (Polop) i la Riba (Xàbia).

Un segon boldró fa referència al món vegetal: tossal de les Calcides (una mena de cards, Benissa); el Carritxar (Pego); sa Falzia, barranc de la Falzia (Tàrbena) que també podria referir-se a l'ocell; les Marines (Dénia i moltes altres, que semblen tenir un cert rerefons d'associació vegetal); pla de la Mosquera (l'Atzúvia), les Mosqueres (Alcanalí); Olivars (i no Oliverals, Vall de Laguar); Pinaret Ver (Callosa d'en Sarrià) i l'Ullestrar (Llíber).

El capítol agrari també té paral·lels: el Colomer (Orba); les Comunes (Xàbia); el Freginal (Xàbia; n'hi ha un al centre mateix de Maó; <ferratginal); els Parats (Castell de Guadalest); la Rota (Orba) les Rotes (Dénia, 1624; la Nucia i Vall de Gallinera) i les Sorts (Pego, Teulada, Tormos, el Verger, Xàbia), les sorts de la Mar (Dénia), les Sortetes (Alcanalí), les Sortanelles (el Verger).³

No tenim més remei que fer un grup de diversos: l'Amerador (l'Alfàs del Pi i Pego); els Burjons (no burxons, Pego) i runar de la Galera (Callosa).

4. Topònims 'especials'

Per llurs característiques fonètiques, comentaré alguns entroncaments que *podrien* tenir a veure amb contactes illencs. Al Poblenou o Teulada es diu *Ascassar* a les terres on ara una urbanització «patriòtica» l'ha convertit en *El Alcázar*; Alcassar està documentat el segle XVIII (GILABERT i ANDRÉS 2002), no podria ser una «normalització» d'es Casar? No gaire lluny he sentit dir *l'Asbardalet* (<es Bardalet?).⁴ L'Ametleral del Castell de Guadalest i els Poblets és més prop del mallorquí que no dels valencians *armela*, *armeler*, *almela*, etc. A Dénia es documenta el 1471 la costa del Badaluc (IVARS 1995), nom d'una possessió mallorquina, 'forat o accident semblant dins la terra' (Det), documentat també a Mitjorn Gran. El morro Bou de l'Alfàs del Pi ens evoca, de precís, el morro de sa Vaca del torrent de Pareis. Torre del *Gerro* es diu a Xàbia i no *jarro* com en altres indrets valencians; modalitat baleàrica? La cova del Llop Marí (Xàbia) ens recorda l'assídua presència de foques a les costes mallorquines i valencianes d'altre temps; als mapes de l'Instituto Geográfico Nacional, per cert, una incomprendible Punta del Lomarit, s'ha de reduir als mateixos mots i animal. El Portitxol de Xàbia i un altre de la muntanya de Benissa, com també el Portitxolet litoral de Teulada no són únics al País Valencià; a Mallorca tenim els dos mots, costat per costat, al Molinar de Ciutat. Finalment la Setla —que formava part de la denominació oficial del municipi de Setla, Mira-rosa i Mirafior, ara dit els Poblets—ens fa pensar en la Cel·la de Pollença, tot i que Coromines (*On.*, VII: 128) ho faça venir de l'àrab.

5. Topònims evocadors

He arreplegat una quarantena de noms més puntuals i menys generalitzats —sé que no és un criteri gaire rigorós— que per ressonàncies culturals *mallorquinegen*. Comencem per aquells que tenen un referent paisatgístic. La font de l'Abre és a Benifato i els Abrets a

³ ANDRÉS, J. "Els topònims derivats de SORTEM a València. *Congrés Internacional de Toponímia i Onomàstica Catalanes*. València, 2001. Cf. p. 179-195.

⁴ Cf. Alcassares, un raval d'Alcoi.

Beniardà, elidint la *r* etimològica, com a les Illes. La Barcella (Vall de Gallinera) repeteix concepte morfològic. Hi ha un Buscarró a Tàrbena i els Buscarrons als Poblets, assimilables –siguen o no ‘mossàrabs’– amb els Boscarrons de Manacor i Selva. Calapins (Teulada) va de bracet amb Cala Pi de Lluçmajor. La Clapissa (Bolulla) és un pedregar que fa colla amb els Clapessos mallorquins. Es Crestall de Tàrbena no ha de menester justificació d’origen, com el barranc dels Espenyals (Vall d’Ebo). Mirabò, repetit a Mallorca, el trobem a Pedreguer i en plural com els Mirambons (Beniarbeig) i els Miralbons (Gata). La Planissa (Alcanalí i Castell de Castells) va al costat de Planici o Planíssia de Banyalbufar. El Puig (de Na Llorença, doc. el segle XVIII), el tossal del Puig (Vall d’Ebo), el Pujol (Xàbia) ens obliguen a recordar que el mot *puig*, ben viu i creatiu a Mallorca, al País Valencià és gairebé un fòssil toponímic suplantat sovint per *tossal* que, en canvi, a les Illes és un inusitat relicte. Un cas semblant el forneixen els Torrents (el Verger) que devia ser comú fa quatre segles i ara ha cedit el paper a *barranc*. El Xap (Vall de Gallinera) es repeteix a la muntanya mallorquina (Escorca) i sa Marina (Lluçmajor).

Dins l’activitat humana i l’habitatge compten topònims de transfons agrari: les Camades (el Verger), genèric dialectal que a Mallorca significa ‘camí de terra estacional o provisorí’; el Cortó (o Quartó, Teulada), unitat de mesura agrària, quatre fan la quarterada; l’Eixermat (Vall de Gallinera) d’eixermar ‘netejar d’esbarzers, motes o fullam sobrer’; l’Empriu (Dénia), una mena de servitud o dret consuetudinari vigent a les Illes; es Figuerat (Tàrbena) pot anar amb la Martinenca (Benidorm) que és una varietat de figa; el Verger, nom de municipi amb un significat transparent al territori insular. Són construccions: l’Aljub (l’Alfàs del Pi) que a Mallorca abunda palesament; la Bastida (Pego) a l’illa major és una mansió fortificada i designa diverses possessions; l’Alqueria Blanca (Xàbia) també és un poblet del Migjorn; la Casa Blanca (Dénia) té un paral·lel al terme de Ciutat; el color fonamenta la Carroja (Vall de Gallinera) en un apòcope de *casa roja* que té parions; sa font des Olbis (Tàrbena) correspon a diverses fonts de s’Òbit o des Òbits mallorquines; es Rafalet (Tàrbena) ens recorda les arrels (<*rafal* i no ràfol que sol trobar-se al País Valencià).

El revoltim de diversos tampoc manca: la foia de l’Ase (Vall de Gallinera), potser s’haguera dit del *burro* en unes altres coordenades. Betlem (Dénia), si no és ultracorrecció, evoca un indret paral·lel d’Artà i un de Lluçmajor; els Calistros (Poblenou de Benitatxell) registra una mateixa deformació del castellanisme que a Can Calistro de Mallorca; es Coll de sa Creu (Tàrbena) s’hi troba amb forma absolutament idèntica; del collado del Faixuc (Altea) faria notar que l’adejectiu *feixuc* és ara ben viu a les Illes i no tant al País Valencià; les Fontanelles (Benidorm i Xàbia) són molt reiterades a Mallorca: el *Corpus* de Mascaró (1963-72) en cita setze; la bassa de Sineu (Pego) i el riu Sineu (Dénia, documentat el 1733; IVARS 1995) ens forcen a pensar en repobladors d’aquesta vila mallorquina, des d’on escric aquestes notes; finalment, m’abelliria que el simpàtic pontet d’en Tòfol (Tàrbena) l’haguera batejat un mallorquí i no qualsevol *Cristóbal*.

6. La persistència aràbiga

Vint-i-tres topònims espigolats no són molts, però llur coexistència a les Illes ens obliga a rememorar la taifa de Dénia que abastava les Balears i Pitiüses entre 1015 i 1076. Com que la cultura àrab hauria deixat de tota manera un fons comú, no necessàriament tots els

topònims recollits i repetits impliquen una provinença, siga quina siga la direcció. Comencem pels noms tribals o clànics començats amb *beni-* o *bini-* (àr. *ibn/banu*, 'els fills de'...). Benialí (Vall de Gallinera, també a Aïn a la serra d'Espadà) correspon clarament a Biniali, nom d'un llogaret mallorquí, respon a Banû 'Alî, nom tribal àrab repetit com a rafal i alqueria (MUT i ROSSELLÓ 1993), Beniali, el 1241. Benidorm, fins i tot, té un paral·lel a Sòller, Binidorm. A Benigembla, Soler (2002) li troba parella en Benigimbla, que he pogut verificar com a alqueria a Manacor, 1242 (POVEDA 1979-80). Benimarsoc, altra vegada a la Gallinera, té un Binimarzoc baleàric (SOLER 2002), antic *rahal Benimalzoq* del Repartiment (cf. 142, Petra). Benimeli, el cita Soler (2002) com a doblat baleàric, possiblement influït pel cognom Binimelis (Son Binimelis), però, en la forma *Beni Melich* figura a la *Remenbrança* de Nunó Sanç (177) i la redueixen a Banû Malik Mut i Rosselló (1993) al temps que esmenten una alqueria Benimeli, documentada el 1255 a la parròquia de Bellver. Poveda (1979-80) havia transcrit Binimelis al districte d'Artà. El cas de Benissa és ben suggerent. Soler l'agermana amb Benihissa, però al text català del Repartiment (SOTO 1984) apareix *Beniza Alvalenci* (64 v), una alqueria del districte de Montuèri, que era d'un musulmà valencià! Finalment Benissalim (Tàrbena) és fàcil d'agermanar amb Binissalem (doc. 1242) i Binissalom (Ciutat de Mallorca).

Uns quants noms incoats per *al-* tenen arrel aràbiga i en trobem l'habitual doblat. Les Alcolaies (Gata de Gorgos) poden anar amb Alcoraia, registrat actualment a Mallorca i documentat en dos casos al Repartiment i tres a la *Remenbrança*; es tracta d'al-quraya, diminutiu d'al-qarya, és a dir, 'l'alquerieta', encara que Barceló (*Nòtules*, 1984: 108) ho considere un antropotònim clànic de Kurâya, tribu berber dels Zanâta: en aquest cas l'article semblaria sobrer (MUT i ROSSELLÓ 1993). L'Alcúdia l'hem registrada a Callosa i Dénia, tot i que n'hi ha d'altres al territori valencià, i dona nom a una «ciutat» mallorquina i a vuit rafals o alqueries del Repartiment. Prové d'al-kudyat 'el tossal, 'el turó' i està molt documentada des del segle XIII a les Illes i al continent. L'Almadrava (Dénia), la trobem també a la costa mallorquina, probablement com a genèric català 'pesquera de tonyina'; de totes maneres l'ètim seria al-madraba que també significa 'teulera' i figura al Repartiment a l'interior de l'illa (MUT i ROSSELLÓ 1993).

Fontaixat (Benissa) té un element comú amb es Rafal Aixat (Sineu i Muntanyes, al Repartiment Latinoaràbic) 'de la vorera' [?] i una alqueria *Daxat* a Montuèri (POVEDA 1979-80). Les Mesquides (Xàbia) tenen un *pendant* en singular, sa Mesquida; ambdós haurien d'arrancar de la funció religiosa musulmana. *Meschida* era un rafal de Campos en 1242 (POVEDA 1979-80). Mira-rosa, un dels Poblets, el relaciona Soler (2002) amb Canarossa, nom documentat en 1232 d'un *djuz* o districte islàmic de Mallorca, Qanarûsha, no interpretat encara satisfactòriament. Els Mortits (Ràfol d'Almúnia i Sagra) haurien d'anar amb Mortitx, rafal de Petra (1247), mossàrab? L'Ofra (Callosa d'en Sarrià) es troba com a denominació d'un puig mallorquí, l'Ofre, d'arrel aràbiga: hufra 'clotada, foia', referida al barranc. Pel Repartiment coneixem *Alhoffra* de Montuèri i l'alqueria *Daloffra* de les Muntanyes (*Repartiment LA*, 18 vº). És indiscutiblement àrab la Ràpita (Benissa i Dénia, doc. 1242) que es repeteix a Mallorca i mants indrets del domini lingüístic; es tracta del mot al-râbita, 'ribat o convent militar per a defensar la frontera', en aquests casos, marítima. Senija seria forçat agermanar-la amb la menorquina que ve de SANICERA llatina, però la modificació degué ser aràbiga... Teulada, la va trobar Soler (2002) a les Illes; supose que es tracta de l'alqueria Teulada de Manacor (1243) o de sa Teulada de Santa